

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Старовский В.Н. Методика исследования элементов роста народонаселения // Вестн. статистики. - 1964. - №11; Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР. - М., 1990. - С. 174-207; Тольц М.С. Репрессированная перепись // Родина. - 1989. - №11; Вишневский А.Г., Кузнецова Л.И. Люди или население// В человеческом измерении. - М., 1989; Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. - 1989. - №4; Волков А.Г. Из истории переписи населения 1937 г. // Вестник статистики. - 1990. - №8; Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Опыт оценки численности населения СССР 1926-1941 гг.: Краткие результаты исследования// Вестник статистики. - 1990. - №7.
2. Жиромская В.Б. Всесоюзные переписи 1926, 1937 и 1939 гг.: История подготовки и проведения// История СССР. - 1990. - №4; Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Население СССР по переписям 1937 и 1939 гг. // Комплексный подход к изучению социальной структуры: источники и методы. - М., 1991; Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 года. - М., 1996.
3. Итоги переписи населения 1920 года. - М., 1928.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. - М., 1928-1933. - Т.1-56.
5. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. - 1989. - №4.
6. Всесоюзная перепись населения. 1926. - М., 1930. - Т. 34.
7. История России. XX век. 1894-1939 / Под ред. А.Б. Зубова. - М., 2010.
8. Академия наук СССР. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. - М., 1991.
9. Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 г. - М., 1996.
10. ХУП съезд ВКП(б) : Стенографический отчет. - М., 1934.
11. Андреев Е., Дарский Л., Харькова Т. Опыт оценки численности населения СССР 1926-1941 гг. // Вестник статистики. - 1990. - №7.
12. Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР. - М., 1990.
13. Всесоюзная перепись населения 1926 года. - М., 1929. - Т. 17.
14. Жиромская В.Б. Репрессированная перепись // Известия. - 2005. - 28 септя.
15. Ваганов А. Перепись населения – всенародное дело. - М., 1939.
16. Гринь К.Д. Особливості організації та проведення переписів населення 1930-х рр.. // Література та культура Полісся. Випуск 20. - Ніжин, 2002.
17. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. - М., 1992.
18. Волков А.Г. Как стало кривым зеркало общества // Вопросы статистики. - 1997. - № 3.

Григорчук П.С. СТАЛИНСКИЕ ВСЕСОЮЗНЫЕ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1937 И 1939 ГОДОВ

В статье рассматривается негативное влияние сталинского режима на результаты всесоюзных переписей населения 1937 и 1939 годов.

Ключевые слова: Советский Союз, перепись населения, сталинизм, статистика, фальсификация.

Grigorchuk P.S. STALIN ALL-UNION CENSUS OF POPULATION IN 1937 AND IN 1939.

The article deals with the negative influence of Stalin regime on the results of All-Union census of population in 1937 and in 1939.

Key words: the Soviet Union, census of population, stalinisme, statistics, falsification.

УДК 94(438) «19»

С.В. Роїк

**РЕПРЕСІЇ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ УМОВ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(КІНЕЦЬ 1939 – ПОЧАТОК 1941 РР.)**

На основі польських джерел та історіографії відображено загальну картину початкового етапу нацистської окупації Західної Польщі. Проаналізовано діяльність місцевої окупаційної влади, а також екстремальні умови життя населення на початку німецької окупації. Особливу увагу звернено на статистичні дані про жертви нацистських репресій.

Ключові слова: німецька окупація, репресії, примусове переселення.

Воєнна історія Польщі достатньо широко представлена в колі польської історіографії. Значний вклад до популяризації її пізнання здійснено завдяки засобам кінематографу,

художньої літератури, інших видів мистецтва. Втім, зазвичай, у цьому контексті оминається інший бік історії Польщі 1939-1945 рр., а саме, буденне життя пересічних мешканців польських міст і сіл, їх повсякденні проблеми та труднощі, які, хоч і не позбавлені воєнного відтінку, але стосуються цивільного населення Польщі та суспільного життя в усіх його вимірах.

Проблематика репресивної політики німецької влади на окупованих землях Польщі завжди викликали інтерес у польських істориків. Чимало загальних праць з історії Польщі містять статистичні дані про жертви репресій, переселенську політику окупаційної адміністрації, масові розправи над представниками польської інтелігенції. Сучасна польська історіографія може небезпідставно пишатися декількома змістовними працями щодо переселенської політики нацистів у Польщі на початку окупації. Так, А. Махцевич дослідила події вересня 1940 – січня 1941 рр. в околицях Живца, коли в межах т.зв. «Action Saybusch», кільканадцять тисяч поляків було переселено вглиб Третього Рейху, а їх будинки зайняли німці [1]. А. Грушевська також досліджувала вигнання поляків з рідних земель, акцентуючи увагу на географії переселень і подальшій долі переселенців після завершення окупації [2]. Автор цілком доречно назвала свою статтю «Полігон Грейсера», тим самим вказуючи на те, що для очільника анексованих польських земель А.Грейсера, акція переселення поляків з Великопольщі була експериментом. Тій таки проблемі виселень поляків, тільки стосовно регіону Помор'я, присвячено дослідження Б.Хжановського та М.Тамкевича. Загалом, досліджувана нами проблема на сучасному етапі поповнюється новими працями, які розкривають окремі аспекти соціальної політики нацистів стосовно поляків у перші роки окупації.

Метою цієї статті є відтворення цілісної картини реалізації репресивної політики нацистської окупаційної влади на польських землях, включених до складу Третього Рейху. Основними завданнями є з'ясування специфіки територіальної організації окупаційної адміністрації на теренах анексованих польських земель, а також визначення особливостей проведення репресивних заходів стосовно польських громадян у 1939-1941 рр.

Через поразку у вересневій війні 1939 р. землі II Речі Посполитої (389 тис. 720 км²) були зайняті військами Третього Рейху і СРСР. Німці окупували (до червня 1941 р.) простір 188 тис. 705 км² і поділили його на 2 частини. Одна з них, площею 92 тис. 490 км² і з населенням понад 10 млн. 568 тис. осіб, була безпосередньо приєднана до Рейху. З другої, площею 95 тис. 463 км² і населенням 11 млн. 542 тис. осіб, утворили в жовтні 1939 р. Генеральне Губернаторство. Польські землі, безпосередньо приєднані до Німеччини, було розділено на 4 адміністративні одиниці: Округ Гданськ – Західна Пруссія, Край Варти, Сілезька провінція (від 1941 р. – Верхньосілезька), провінція Східна Пруссія. В жовтні 1939 р. частина повітів Варшавського воєводства була приєднана до Східної Пруссії, утворивши т.зв. Чехановську реєнцію. [3, s.48].

Уже з перших днів окупації німецька адміністрація почала здійснювати онімечення офіційного мовлення. Заборонялося публічне вживання польської мови, наприклад, у громадському транспорті. Замінювалися назви місцевостей, вулиць, вивіски і т.п. Знищувалися пам'ятки культури, книги та будь-які свідчення приналежності цих теренів до Польщі [4]. В чужинця, котрий приїхав на декілька днів до Великопольщі, могло скластися враження перебування в справжньому німецькому краї.

Найкраще ілюструє природу тих процесів, що відбувалися у регіоні в перші місяці окупації, визначення, застосоване Гітлером під час наради з командуванням Вермахту 12 вересня 1939 р., — «політичне очищення ґрунту» («politische Flurbereinigung»). Вже з перших днів захоплення західних польських земель операційні групи поліції безпеки, які прийшли на польські землі одразу за Вермахтом, почали реалізацію т.зв. акції «Таненберг», метою якої було винищення еліти польського суспільства, до якої було зараховано інтелігенцію, духовенство, дворянство, громадських, політичних, господарських діячів, учасників народних повстань, а також осіб, які виділялися серед свого оточення організаційними й управлінськими здібностями. Багато з них було переведено на статус «заручників», які своїм життям мали гарантувати безпеку німецьких вояків Вермахту або цивільних німців [5].

У регіоні Сілезії та на Мазурах операційні групи (Einsatzgruppen), до складу яких входили службовці відділів поліції та СС, які підлягали відповідальності безпосередньо перед шефом німецької поліції Г.Гіммлером, з'явилися ще на початку вересня 1939 р. Офіційним завданням цих груп було «забезпечення спокою» в тилу фронту. За браком джерел важко встановити точну чи хоча б максимально наближену кількість жертв вересневого терору,

здійсненого опергрупами і відділами поліції. Головна Комісія з розслідування гітлерівських злочинів у Польщі встановила на підставі анкет міських судів, що на теренах Верхньої Сілезії у вересні-жовтні 1939 р. загинуло близько 1500 осіб, в тому числі 1133 людей – під час масових каральних акцій (770 з них – сілезькі повстанці). З Заглембї Домбровським з 4 по 30 вересня загинуло 371 особа, в тому числі 249 євреїв. Реєстр місць злочинів у Сілезькому воєводстві вказує про 1023 жертв терору на початку вересня 1939 р., в т.ч. 860 – загиблих у Катовіцах. За іншими даними, в Катовіцах вже 3-4 вересня було закатовано 750 осіб [6, s.56;].

Апогеем терору на західних польських землях у перший період окупації стала триденна акція (20,21,23 жовтня), під час якої в центральних населених пунктах 14 великопольських місцевостей у публічних стратах загинуло 230 найбільш шанованих мешканців. Загалом, тільки в період військового управління (до 25 жовтня) на теренах Великопольщі було закатовано близько 8 тис. осіб. Страти тривали і з приходом цивільної адміністрації. [7, s.43-48].

Публічні страти настільки міцно вкарбувалися в пам'ять очевидців, що вони згадують усе до найменших деталей: «Засудженим прочитано акт обвинувачення і смертний вирок. Далі їх проведено на місце страти [...]. Йшли по-двоє, вільним кроком, мовчки, деякі з виразно гордо піднятою головою [...]. Конвой з зарядженою зброєю дивився у натовп, готовий до пострілу у випадку будь-якого імпульсу. При наближенні до стіни підхопилися гестапівці і схопивши засуджених, поставили їх у ряд вздовж блоків, розвернувши обличчям до стіни. Перша шеренга карального взводу приготувалася, друга тримала зброю стоячи. Прозвучали постріли. Засуджені впали на землю» [3, s.49].

Наприкінці жовтня 1939 р. розпочалося вигнання поляків з їх помешкань і господарств. Ідея виселення поляків з поморського «коридору» до центральної та східної Польщі й заселення цих земель німцями виникла в середовищі НСДАП ще задовго до початку війни. В очищенні території брали участь відділи СС, поліції, Вермахту, а також утворені з місцевих мешканців-німців загони Сельбштутцу (Selbstschutz), які заздалегідь підготували списки поляків, яких слід було арештувати. І хоча основні дії з переселення були проведені у жовтні-листопаді 1939 р., проте планувалися вони ще у вересні. Доли виселених з Помор'я склалися по-різному: деяким вдалося переїхати до своїх родичів, які проживали на теренах генерал-губернаторства, інших змусили працювати на німецьких господарствах, частина працювала на будівництві мостів, фортифікацій.

При виборі осіб до виселення керувалися такими критеріями: політичне минуле, здібності до керівної ролі чи участі в народному підпіллі, належність до польської інтелігенції, наявність власності (особливо, нерухомості), а також ставлення до них місцевих німців. Тому не дивно, що з вересня до кінця листопада 1939 р. акції виселення провадилися майже виключно за заявами німців, що проживали в Польщі до вересня 1939 р. Німецька влада закликала польських громадян покинути місцевість чи повіт самостійно у певний термін, зазвичай за 24 години. Виселені могли взяти з собою лише необхідні речі і трохи продуктів. Таким виселенням охоплено кілька тисяч поляків по всій території новоприєднаних земель [8].

Згодом переселення поляків стали більш масовими й здійснювалися ще жорсткішими методами. За задумом ідеологів «переселенської» політики III Рейху, на території приєднаних земель мала залишитися частина польського населення, необхідна для роботи в промисловості, землеробстві, торгівлі, комунікації і т.п., але залучена виключно на підрядних роботах і максимально експлуатована. Вулицями міст розклеювалися оповіщення про виселення поляків, в яких вказувалося місце збору, а також перелік тих речей, які слід мати при собі (не більше 25 кг), зокрема, запас їжі на 36 годин. Потім – пішки або ж автомобілем – цілі родини простували до нашвидкуруч утворених таборів переселенців. Згодом, попри сильні морози зими 1939-40 рр., вигнанців вивозили до Генерального Губернаторства, яке мало стати певною резервацією для поляків. У перших транспортах опинилися й родини осіб, розстріляних у публічних стратах восени 1939 р.

У Гдині президент поліції оголосив населенню міста, що «існує можливість добровільного повернення на інші польські землі. Військова адміністрація, зі свого боку, найближчим часом надасть потяги для транспортування в наступних напрямках: а) Ченстахова – Кельце; б) Седльце; в) Люблін... Подорож потягом є безоплатною... Забирати з собою меблі та домашніх тварин заборонено... При залишенні помешкань усі ключі мають залишатися в дверях» [8].

М.Пієла, один з переселенців, згадує: «20 жовтня, о 5-й ранку постукали німецькі жандарми і «Raus!». Перед тим треба було віддати ключі. Віддав ключі від помешкання і від воріт. Нас вивезли [...]. До цього вивезення готували нас двічі. Коли прийшли вперше, то був готовий – мав рюкзак, манірку [...], все це було з казарм флоту, що знаходилися поряд. Все приготував, навіть альбом з марками... Але тоді повідомили – не виселяємо, бо немає потягу... А тут, о 5-й ранку і «Raus!»... Усіх запакували до товарних вагонів [...]. Понад 60 осіб було у вагоні, в т.ч. діти, важко навіть уявити, які були умови. Спали стоячи в тисняві... було надто зимно» [9, s.63].

Виселення стали масовими. З території Великопольщі до Генерального Губернаторства з грудня 1939 р. по 15 березня 1941 р. було вивезено близько 160 тис. осіб. Загалом у Великопольщі в роки Другої світової війни виселеними, переселеними, викинутими з помешкань і будинків було 317 тис. осіб, або ж близько 15% населення регіону [10]. Офіційні німецькі відомості дещо відрізняються від наведених вище: від листопада 1939 р. до жовтня 1944 р. з Краю Варти виселено 629 тис. 595 осіб, з Сілезії (до кінця 1942 р.) – близько 81 тис. осіб, з Помор'я – 159 тис. осіб [3, s.35-37], з Чехановської реєнції – 25 тис. осіб, з Бялостоцького округу – 28 тис. осіб. Загалом, отримуємо цифру від 890 до 930 тис. поляків. До цієї чисельності варто додати виселених індивідуально, а також виселених євреїв (лише в Краю Варти їх було понад 400 тис.).

Край Варти став найважливішим німецьким поселенським районом. На місце виселених і закатованих від осені 1939 р. почали переселяти т.зв. етнічних німців, передусім, з регіонів Балтії, Волині, Румунії. До середини листопада 1944 р. їх переселено близько 537 тис. по всьому Краю Варти. Результатом такої політики стала зміна структури населення цих земель. У квітні 1944 р. населення Краю перевищувало 4 млн. 400 тис., з них: 3 млн. 330 тис. поляків та 1 млн. 13 тис. німців (так кількість німців зросла з 6 % до 23%), відтоді кожен 4-й мешканець регіону був німцем.

Вже 30 січня 1942 р. намісник Краю Варти А.Грейсер переможно стверджував: «Польське населення не загрожує нам сьогодні нічим, оскільки наш округ остаточно набув свого німецького обличчя. Тепер вони є для нас виключно робочою силою і нічим більшим» [3].

Отже, життя польського суспільства на початку нацистської окупації було надзвичайно складним, а репресії, яких зазнали представники майже всіх соціальних верств, і масові акції виселення та насильницького відправлення на роботи до Третього Рейху та інших окупованих країн вплинули на подальше життя польських громадян і формували умови їх повсякдення. В світовій історії, певно, немає аналогій тому, що чинили поліційні органи Третього Рейху з мирним населенням Польщі. Жертвами переселень стали сотні тисяч осіб. Окупація зруйнувала стабільність розвитку польського суспільства, похитнула його стале середовище. Адже людей фактично було вирвано з їх мікрокультурного середовища й перекинуто в невідоме, чуже.

Ми вбачаємо можливість подальшої розробки цієї проблеми з залученням більш широкої джерельної бази, зокрема джерел «усної історії». Безперечно, перспективним може стати наукове дослідження з порівняння репресивної політики Третього Рейху та Радянського Союзу на польських землях в 1939-1941 рр., де особливу увагу варто приділити переселенським акціям, здійсненим стосовно мирного населення Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Machcewicz A. Mama wzięła ino chleb...// Tygodnik Powszechny: dodatek specjalny. – 21 lutego 2010. – №8. – s.20-21.
2. Gruszecka A. Poligon Greisera // Tygodnik Powszechny: dodatek specjalny. – 21 lutego 2010. – №8. – s.22.
3. Pietrowicz A. „Strengstens verboten” // Biuletyn IPN. – 2009 . - №8-9(103-104); 3. Chrzanowski B. Wypędzenia z Pomorza // Biuletyn IPN. – 2004. - №5(40). – s.34-48;
4. Estreicher jr. K. Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży. – Kraków, 2003. – 548s.;
5. Wardzyńska M. «Intelligenzaktion» na Warmii, Mazurach i Północnym Mazowszu // Biuletyn IPN. – 2003-2004. - №12-1(35-36). – s.38-42;
6. Warzecha B. Niemieckie zbrodnie na powstańcach śląskich w 1939 roku // Biuletyn IPN. – 2003-2004. - №12-1(35-36). - s. 55-60.
7. Sierocińska M. Trzy dni terroru. Pierwsze planowe masowe egzekucje w Wielkopolsce // Biuletyn IPN. – 2003-2004. - №12-1(35-36). – s.43-49;
8. Ogłoszenie Prezydenta Policji Gotenhaven od dnia 15 października 1939 r.;

9. Piela M. Miałem to, co zdążyłem złapać // Biuletyn IPN. – 2004. - №5(40) – s.63.; 6. Tamkiewicz M. Wysziedlenia z Gdyni w 1939 roku // Biuletyn IPN. – 2003-2004. - №12-1(35-36). – s.33-37.
10. Grabowski W. Polacy na ziemiach II RP włączonych do III Rzeszy // Biuletyn IPN. – 2009. - №8-9(103-104) – s.61-73;

Royik S.V. REPRESSION AS A FACTOR OF FORMATION THE CONDITIONS OF DAILY LIFE OF POLISH SOCIETY AT THE BEGINNING OF THE GERMAN OCCUPATION (1939-1941).

On the basis of the Polish sources a realistic picture of the beginning of the German occupation of western Polish territories is reconstructed in the research paper. The activity of the local occupational government, extreme conditions among the population under German occupation has been comprehensively analyzed in the work. Particular attention is given to the statistics of casualties.

Key words: German occupation, repression, forced relocation.

Роук С.В. РЕПРЕССИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ УСЛОВИЙ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ПОЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА В НАЧАЛЕ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (1939-1941ГГ).

На основании польских документальных источников и историографии отображена картина начального этапа нацистской оккупации Западной Польши. Проанализирована деятельность местных оккупационных властей, а также экстремальные условия жизни населения в начале немецкой оккупации. Особое внимание обращено на статистические данные о жертвах нацистских репрессий.

Ключевые слова: немецкая оккупация, репрессии, принудительное переселение.

УДК 94 (438) «1945/1948»

А.В. Войнаровський, А.А. Савчук

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИКОМУНІСТИЧНИХ СИЛ У ПОВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ (1945-1948 РР.)

Розкрито основні аспекти формування антикомуністичного підпілля, методи і тактику боротьби, ідеологічні засади різних течій руху Опору, еволюцію боротьби від збройних акцій до громадського протесту.

Ключові слова: антикомуністичне підпілля, політичний режим, тоталітаризм, політичні партії, диверсії, військові акції.

Політична боротьба у Центральній Європі по завершенню Другої світової війни є достатньо складним явищем з огляду на протистояння націоналістичних і лівих сил, боротьбу між державами лідерами антигітлерівської коаліції в планах розбудови політичних режимів у регіоні. З достатньо серйозними проблемами було пов'язано відродження польської державності. Це було зумовлено значним послабленням національно-патріотичного підпілля подіями Другої світової – винищення політичної еліти та офіцерського корпусу, ігнорування Великобританією та США позиції польського уряду в еміграції на угоду керівництву СРСР при укладенні союзницьких угод, фізичне знищення значних сил Армії Крайової під час Варшавського повстання 1944 р. за мовчазного споглядання союзників по антинацистській коаліції. На завершальному етапі війни керівництвом НКВС були заарештовані лідери польського націоналістичного підпілля безпідставно звинувачені у співпраці з окупантами та протидії Червоній Армії.

Активні дії Крайової ради народової (КРН) та Польського комітету національного визволення (ПКНВ) по насадженню політичного режиму радянського взірця, продовження цієї політики де-юре коаліційним Тимчасовим урядом національної єдності (ТУНЄ) з червня 1945 р. викликали невдоволення у значної частини польського соціуму та спонукали до розгортання антикомуністичного руху.

Значна частина польських істориків розглядає події 1944 – 1948 рр. як новий етап окупаційного режиму, а саме заміну нацистської окупації комуністичною. А.Пачковський аналізує діяльність силових владних структур прокомуністичного режиму у боротьбі з опозиційними силами. Наголошується на використанні будь-яких засобів у боротьбі з опозицією. Часто по відношенню до діячів Делегатури, АК, Незалежних збройних сил здійснювалися не лише військові акції, арешти, але й велася потужна пропаганда із звинуваченням у пособництві нацистським окупантам та співпраці з ними[1; 2]. З Хемерлінг та М.Надольський на основі документів підпілля, політичних партій, громадських організацій висвітлюють настрої населення, спроби чинити опір комуністичному експерименту[3].